

HELLENİSTİK DÖNEM DÜŞÜNCESİ

-Kent Devletlerinden İmparatorluğa Doğru Değişen Düşünce-

Ömer Faik ANLI*

Sokrates, Platon, Aristoteles gibi büyük düşünürleri, sayısız bilim insanını ve sanatçıyı yetiştirmiş olan Atina, Sparta, Korint gibi Antik Yunan kent devletleri Büyük İskender'in egemenliğinin kurulmasının ardından etkilerini yitirerek daha büyük bir bütünün parçası haline geldiler. Özellikle, M.Ö. 323 yılında İskender'in ölümüyle birlikte, iktidar çatışmalarının baş gösterdiği ve artık kesinlikle eski düzene dönülemeyeceğinin açık olarak anlaşıldığı yeni bir dönem başladı. Bu dönem düşünce tarihi içerisinde "Hellenistik Dönem" olarak adlandırılmaktadır. Antik Yunan Düşüncesi için özsel sayılabilecek olan "Yunanlı" ve "Barbar" arasındaki keskin ayrım ortadan kalkarken, Doğu, İskender'in ordularıyla Batı'nın tahakkümüne açılırken, Batı'da Doğu'nun etkisine her zamankinden daha fazla açık hale geldi. O dönemde bilinen dünya için değişen koşullar altında, yeni bir düzen arayışı insan yaşamını hem maddi yönleriyle hem de düşünsel olarak etkisi altına alırken, temel felsefi soruların öncelik sıraları değişti.

Platon ve Aristoteles için birey ve Kent (*Polis*) birbirlerinden ayrı düşünülebilecek öğeler değildi. Bireyin mutlu (doğru) yaşama ulaşabilmesinin koşulu, Kentin politik olarak doğru düzenlenmiş olmasıydı. Bireyin her anlamda (ontolojik, epistemolojik ve etik bağlamlarda) kendisini gerçekleştirdiği 'zemin' Kentti. Bu nedenle, Platon ve Aristoteles için ontolojik ve epistemolojik bağlarından koparılamaz olan "Nasıl yaşamalıyım?" sorusu, "Nasıl bir Kentte yaşamalıyım?" ya da "Yaşadığım Kentin 'doğru' politik düzeni ne olmalı?" sorularından ayrı düşünülemezdi. Oysa Hellenistik Dönemde her anlamda genişleyen sınırlarla birlikte, bireyin Kent ile bağları koptu. Kent, her şeyi kucaklayan ve kendisinde barındıran 'zemin' olmaktan çıktı. Böylece, "Nasıl Yaşamalıyım?" sorusu bağlam değiştirerek öncelikli bir hâl aldı. Felsefi düşünce, bireyin tekil yaşamı için güvenilir bir dayanak bulma görevini üstlendi. Diğer bir deyişle artık öncelik etik ve politik soruydu. Ontoloji ve epistemoloji kendileri için ve büyük bir düşünsel sistemin parçaları olarak değil, etik için bir temel hazırlama işlevleriyle tanımlandılar. Bu nedenle de, ontolojik ve epistemolojik temel üzerinde düşünme ikincilleşti ve genel olarak ön-Sokratiklerin (Herakleitos, Demokritos gibi) düşüncelerini eklektik olarak bir araya getirip kullanma yolu benimsendi. Diğer bir deyişle, bu dönemde, ontolojik bir temel olarak yeni bir 'fizik' üretmek yerine, örneğin Herakleitos'un değişim ve arkhe düşüncesi ya da Demokritos'un atomculuğu hazır birer 'fizik kurgusu' olarak alındı ve kullanıldı. Bununla birlikte, daha çok Roma Dönemi içerisinde yer alsa da, düşünsel kökenleriyle Hellenistik Döneme ait olan Yeni Platonculukta olduğu gibi, eski düşüncelerde görülen evrimleşme, büyük sistemlerin de yeni

* Ankara Üniversitesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı

koşullara uyarlanmasına ve 'dinsel' denilebilecek yeni bir tür kapsayıcı evren anlayışının da doğmasına neden oldu. Felsefi manzara açısından durum böyleyken, bilimsel kurumsallaşma (İskenderiye, Antakya ve Bergama'da kurulan müze ve kütüphaneler), Eukleides'in matematik, Aristarkhos ve Hipparkhos'un astronomi, Archimedes'in fizik ve Eratosthenes'in coğrafya çalışmalarında kendisini gösteren bilimsel etkinlik de kendisini bu dönemde gösterir. Tüm bu gelişmelerle, Hellenistik Dönem, felsefi düşünce bağlamında düşünsel ve politik olarak İmparatorluklar ve kapsayıcı büyük dinler çağına geçiş evresi olarak görülebilir.

M.Ö. 4. Yüzyılın sonları ile M.S. 1. yüzyılın ortaları arasındaki zaman dilimini kapsayan ve düşüncedeki esas dönüşümün yaşandığı evrede, özellikle Stoacı ve Epikürcü felsefelerin açığa çıkışı felsefi düşünce açısından belirleyicidir. Bu felsefelerin metafizik ve mantık üzerine düşünceleri geçmiş dönemlerden alınmış ve bu temel üzerine esas vurgu davranış ve kişisel mutluluğa erişme üzerine yapılmıştır. Buna karşın Pyrrhon'un başı çektiği kuşkucular (septikler) da bu evrenin bir diğer belirleyici düşünce ekolüdür.

Stoacılara göre, sadece bireysel olan vardır ve bilgi tikel nesnelerin bilgisidir. Bu tikeller ruh üzerinde bir izlenim yaratırlar ve bilgi birincil olarak bu izlenimlerin bilgisidir. Bu nedenle, Platon'un aksine, Stoacılara göre duyumlardan gelen bilgi değersiz değildir. Aksine, tüm bilgi, duyuşal-algi üzerine kurulur. Ruh, diğer bir deyişle akıl, kökensel olarak boş bir levhadır (tabula rasa) ve bilmek demek bu levha üzerine duyumlar yoluyla işlenmiş izlere sahip olmaktır. Diğer bir deyişle, dünyadaki nesneler duyumlar aracılığıyla akılda izlenimler oluştururlar. İzlenimler akılda imgelere, imgeler ise genel kavramlara neden olurlar. Yani, akılda bulunan genel kavramlar bu zincire bağlıdır ve kökenlerinde duyumlar vardır. Bu anlayışları ile Stoacılar felsefe (ya da epistemoloji) tarihinde empirist kanatta yer alırlar. Fakat diğer yandan, ruhun (akıl/usun) genel kavramlar oluşturabilme kapasitesinin doğuştan gelmesi ile böylesi kavramların bazılarının da doğuştan gelebileceği düşünceleri arasında bocaladıkları durumlar da vardır. Genel olarak bakıldığında ise, Stoacılar için gerçeklik ölçütü ayrımsayıcı (açık) algıdır. Bu algı, açık ve duru algıdan başka bir şey değildir. Böylesi algı durumlarında ruh (akıl/us) kendiliğinden onaya zorlanır.

Böylesi bir epistemoloji yaklaşımı ontolojik olarak Logos kavramına ve arkhe olarak Herakleitoscu 'ateş' anlayışına dayanır. Bu bağlamda, Stoa metafiziği ya da ontolojisi materyalist ve monisttir. Stoacılara göre, evren (gerçeklik) birbirinden ayrılmaz iki öğeden oluşur. Bu iki öğe, madde ve etkin ilke olan içkin usdur (logos). Ancak belirtilmelidir ki, logos da Stoacılar için maddeseldir. Bu nedenle, gerçek olan her ne varsa maddi-cisimseldir. Logos, bu anlamda, kaos yerine kosmosun olmasının nedeni olan maddenin içkin düzenidir. Zorlayıcı ve geriye yansıtıcı bir yorumla, böylesi bir anlayışın evrende içkin olarak çalışan doğa yasaları düşüncesinin bir örneği olduğu söylenebilir. Her şeyin maddesel olması ve doğaya düzen veren ilkenin yine doğaya içkin olması

Stoacı metafizik için Doğa ile Tanrıyı eşitlemektedir. Diğer bir deyişle, Stoacılar için Tanrı, doğadan, yani maddeden ayrılamayacak olan etkin logosdur. Logos, olacak olan her şeyin etkin biçimlerini kendi içerisinde kapsar. Her şey, doğanın (gerçekliğin) düzeninin bir parçasıdır. Stoacılar, bu düzenleyici ilkeyi açıklamak için Herakleitos'un arkhe anlayışına da başvururlar ve temel madde (element / öge) olarak 'ateş'i kabul ederler. Herakleitosçu değişim anlayışına bir 'yangın' (expurosis) öğretisi de eklerler. Buna göre, Dünya oluşuktan sonra belirli bir sürecin sonunda evrensel bir yangın ile yine ateşe dönüşecek ve bu döngü sonu gelmez bir biçimde devam edecektir. Çeşitli yorumlar, Stoacı döngü anlayışını Nietzsche'nin 'bengi dönüş' öğretisi ile yakınlaştırır niteliktedir. Çünkü bu döngü yeni olanaklar açmaz. Evrensel düzen her zaman aynı kalacaktır. Tikel bir varlık olarak insanlar bu düzenin parçası olduklarından, yine bu düzen tarafından belirleneceklerdir. Buna bağlı olarak Stoacılar göre, özgürlük, düzeni onaylamak ve bilmekten başka bir şey değildir. Diğer bir deyişle 'zorunluluğun' farkında olmak özgürlüktür. Stoacılar bu zorunluluğa 'yazgı' adını verirler. Fakat bu yazgı, aşkın bir varlığın isteklerine bağlı bir belirlenim değil, evrenin (gerçekliğin) içkin düzeninin / yasalılığının adıdır.

M.Ö. 342 / 341'de doğan Epiküros'un düşünceleri çevresinde şekillenen Epikürcülük de ontolojiye hizmet eden bir epistemoloji (mantık) ve etiğe hizmet eden bir ontoloji anlayışını benimsedi. Epikürcülerin esas ilgi alanı, Stoacılardan daha belirgin bir vurguyla etikdir. Öyle ki, 'nasıl yaşamalıyım?' sorusuna bir yanıt üretmekte faydasız olduğu gerekçesiyle matematiğin yararsız bir uğraş olduğunu öne sürerler. Diğer taraftan da bilgiyi duylara dayandırma anlayışını uç noktaya taşıyarak, doğrudan duyu algısına konu olmayan 'nokta', 'üçgen' ve 'doğru' gibi şeyleri konu edinen matematiğin gerçekliği konu edinmediğini savunurlar. O halde, Epikürcüler için de gerçeklik ölçütü algıdır. Algıya dayalı bilgi daima doğrudur. Yanılgı, yargıdan doğar. Diğer bir deyişle, yanılgı, bir duyu verisinin dışsal bir nesneye tam anlamıyla karşılık düştüğüne ilişkin bir yargıda bulunulduğu, fakat gerçekte bu karşılık düşmenin olmadığı durumda açığa çıkar. Fakat, yargıların doğruluğunun nasıl denetlenebileceği, bir imgenin dışsal bir nesneye ne zaman karşılık düştüğünün ya da düşmediğinin, ne zaman eksiksiz ve ne zaman eksikli olarak karşılık düştüğünün nasıl belirlenebileceği konusunda bir yöntem ya da ölçüt geliştirilmemiştir. Genel kavramlar, Epikürcülere göre bellek imgeleridir. Genel bir kavram, tek tek nesnelere algılanması sonucu, 'aynı' olanların tek bir kavram altında zihne kaydedilmesinin sonucudur.

Epikürcülerin ontoloji anlayışları tamamen etik sorulara bağımlıdır. Onların amacı, insan yaşamını doğrudan etkileyen ölüm, tanrı ve kader korkusundan arınabilmek, böylece de ruhsal huzura (doğru yaşama) ulaşabilmektir. Bunun için, Epiküros, Demokritos'un atom anlayışına başvurur. Tüm gerçeklik atom adı verilen maddesel temel öğelerden, bu öğelerin devinimlerinden ve bu devinime olanak tanıyan 'mekan' olan boşluktan oluşur. Bu temel öğeler yok olmazlar ve ezelden beri vardır. Epikürcüler, hemen hemen tüm Antik Yunan düşünürlerinin benimsediği "yokluktan yokluk gelir,

yokluk yokluğa geçer” yargısına bağlı olarak, ancak ezelden beri var olan bir şeyden diğer varlıkların da açığa çıkabileceği düşüncesini kabul ederler. Buna göre, (i) hiçten hiçbir şey çıkmaz, (ii) hiçbir şey bütünüyle ortadan kalkıp mutlak hiçliğe gitmez. Bu nedenle, varlıkların yok olmaları, aslında onların atomlarına ayrışmalarından başka bir şey değildir. O halde, ölüm sonrası bir ‘öte dünya’ yoktur. Atomlar büyüklük, biçim ve ağırlık olarak farklıdır. Atomların boşluktaki hareketleri sırasında meydana gelen çarpışmalardan karmaşık / birleşik cisimler oluşur. Atomların hareketleri sırasında meydana gelen küçük sapmalar rastlantısal sonuçlara da olanak sağlar. Diğer bir deyişle, genel olarak belirli bir yasallık içerisinde hareket eden atomların, rastlantısal hareketlerde de bulunabilmesi doğal düzeni mutlak bir belirlenmişlikten uzak tutar. İnsanlar ve tanrılar da dahil olmak üzere var olan her şey atomlardan meydana gelir. Tanrıların farkı, onların farklı bir tür atomdan (en ince atomlardan) meydana gelmiş olmalarıdır. Kurgulanan bu sistemle şu sonuca ulaşılır: Ölüm, insanın atomlarına ayrışması anlamına gelir. Bu ayrışmayla bilinç yok olur. Bu nedenle ölümlü ‘ben’ denilen şey ortadan kalkar. ‘Ben’in olmadığı yerde hiçbir duygu, yargı, algı yoktur. O halde, ölümün olduğu yerde ‘ben’, ‘ben’in olduğu yerde ölüm olmadığından, ölümden korkmak için bir neden de yoktur. Tanrılar da insanlar gibi atomlardan meydana gelirler ve insanlarla ilgilenmeleri için hiçbir neden yoktur. İnsanları cezalandırmaları ya da ödüllendirmeleri söz konusu değildir. Dünyada olup biten her şey atomların ‘doğal bir biçimde’ birleşmeleri ve bu birleşik nesnelere yine ‘doğal bir biçimde’ tekrar atomlara ayrışmasından oluşur. ‘Doğal’ bir dünyada tanrı gazabından korkmanın da nedeni yoktur. Son olarak, mutlak bir belirlenmişliğe bağlı olmayan atom hareketlerinin kabulü, kader korkusunu da ortadan kaldırır. Görüleceği üzere, Epikürcüler için de ontoloji, yaşama ilişkin etik sorulara bir çözüm zemini olmaktan öte değildir.

Pyrrhon’un öncülüğünü yaptığı kuşkuculuk (septisizm), Hellenistik Dönemin karmaşasının yarattığı düşünsel bir tavrıdır. Eski toplumsal düzenin ve buna bağlı olarak da geçmiş düzenin temelinde yer alan düşünsel yapının çökmesi ya da işlevini yitirmesi ile ortaya çıkan ‘temel arayışı’ farklı alternatifler açığa çıkardı. Doğruyla yanlış, iyiyle kötüye ilişkin savların çelişik bir biçimde çoğalması ile ortaya farklı hakikat iddiaları çıktı. Böylesi bir karmaşada ortaya çıkan ilk grup dogmatik filozoflardır. İster hakikati keşfettiğine inanıp, bu hakikat doğrultusunda iddialarda bulunsunlar, isterse de hakikate erişmenin imkansız olduğunu öne sürüp, hakikatin olanaksız olduğu hakikatine bağlanmış olsunlar, bu gruptaki filozoflar mutlak hakikat iddiasında bulunan dogmatikler olarak sınıflandırılır. Kuşkucular ise, görüşler çokluğunun bir açıklamalar çokluğu gerektirdiğine inanarak her açıklamanın eşdeğer olduğunu ileri sürerler. Buna göre, hiçbir açıklama hakikati tekeline alamaz ve mutlak doğruluk savıyla tüm gerçekliği kapsayamaz. Görüleceği üzere, kuşkucuların tartışma zemini epistemolojidir. Onlar, gerçek bir dünyada yaşadıklarından ya da daha genel olarak ‘gerçekliğin’ var olduğundan şüphe etmezler. Onların şüphesi, bu gerçek dünyanın açıklanabilirliğine ilişkindir. Özsel açıklamalar (hakikat iddiaları), temellendirilemez kurgulardır. Öte yandan, dış

dünyanın deneyimlenmesinin sonucu olan fenomenlerden kuşku duyulmaz. Örneğin, ateşin yaktığı bilinir fakat bunun temelinde ateşin özünün ne olduğu sorusunun temellendirilebilir bir yanıtı yoktur. Şeylerin gerisindeki nedenler bilinemez bir alan oluştururlar. O halde, bu alana ilişkin araştırmalar epistemolojik olarak meşru araştırmalar değildir. Ulaşılan bu sonuca göre, hiçbir şey hakkında, hiç kimse ya da hiçbir araştırma biçimi “bu böyledir” dememeli, ancak ve ancak “bana böyle görünmektedir” ya da “böyle olabilir” demelidir. Özetle, epistemolojik bağlamda, hiçbir şey hakkında hüküm verilemez. Kuşkucular bu duruma uygun tavrın, yargıyı askıya alma (epokhe) tavrı olduğunu düşünürler. Bu tavrın pratik yansımalarından biri de, her türlü değer biçmeden kaçınmak ve buna bağlı olarak nesnelere yönelmiş istek ve arzudan da uzak durabilmektir. Çünkü, epistemolojik olanaksızlık aynı zamanda şeylerin özlerinde iyi ya da kötü, yararlı ya da yararsız olup olmadıklarının da bilinemezliğini doğurur. Böylece, epistemolojik vurgusu ile farklılaşan kuşkuculuk, diğer Hellenistik Dönem düşünce biçimleri gibi, son uğrak noktasında etik bir sonuca bağlanır.

Özellikle epistemoloji ve ontoloji anlayışları üzerinde durulan, Hellenistik Dönem’in bu üç düşünme biçimi, amaçlarında ortak bir noktada buluşurlar. Daha önce de ifade edildiği gibi, gerçekliği gerçek şekli içerisinde ve kendisi buna değer olduğu için bilme çabası, politik ve toplumsal olarak eskinin yerini yeninin aldığı bir dönemde etkisini yitirmiştir. O çağın başat düşünsel etkinliği ve ‘yol göstericisi’ olan felsefe, Kent Devletlerinden İmparatorluğa giden süreçte yaşanan karmaşaya etik bir düzenlilik, insanlara ‘huzurlu’ bir yaşam için yol göstericilik görevini üstlendi. Bu dönemin felsefi hakikati, Platon ve Aristoteles’in mirası olan epistemolojik ve ontolojik bütünlüğünden ödün vererek etik hakikat olarak kendisini gösterdi. Böylesi bir manzarada, felsefenin bilimsel çalışmalar için yol açıcı bir nitelik taşımaması doğal bir sonuç olarak görünmektedir. Bu nedenle, bir Stoacı, Epikürcü ya da (ironik olarak) Kuşkucu bir bilimden söz etmek olanaklı değildir. Fakat açılan bu yolda, düşünsel kökenleri Hellenistik Dönemde olan ve kapsayıcı bir sistem olarak yüzyıllarca hem Doğu hem de Batı uygarlıklarında düşünme biçimlerini etkileyecek olan Yeni-Platonculuk filizlenmiştir. Diğer taraftan, Hellenistik Dönemin, her ne kadar felsefi düşüncenin yol açıcılığı olmasa da, bilimsel çalışmalar açısından zenginliği tartışılmazdır. O halde, sırf bu dönem üzerinden bile, bilim – felsefe ilişkisi üzerine düşünmek, birindeki değişimin diğerini nasıl etkilediğini (ya da etkileyip etkilemediğini) tartışmaya açmak faydalı olacaktır. Bu tartışma, modern bilim – felsefe ilişkisinin gündeme geleceği ileriki bir yazının konusudur.

Kaynakça

CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Tarihi –Thales’ten Baudrillard’a-*, Say Yayınları, İstanbul, 2009.

COPLESTON, Frederick, *Felsefe Tarihi -Hellenistik Felsefe-*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yay., İstanbul, 2009.